

ԱՐԱԶ ՏԱՐԵԳԻՐՔ, Ա. ՏԱՐԻ. 1933, ՊՈՒՔՐԵՇ

«Տարեգիրք»ի գրականութիւնը, որ դեռ մի քանի տարի առաջ այնքան ծաղկած էր մեր մէջ, վերջերս բաւական թուլացել է. իրար յետեւից անհետացան Թէոդէիկի, Յ. Խաչմանեանի, Յունահայ եւ այլ տարեգրքերը: Հրապարակի վրա, իբրեւ նկատելի գործ, մնացել էր, կարելի է ասել, միայն Պարսամեան եղբայրների «Կեանք եւ Արեւստ»ը: Այս տարւանից նրան միացաւ եւ Բուքրէշի «Արագ»ը:

«Արագ»ը բոլորովին առանձնայատուկ տեղ է գրաւում մեր տարեգրքերի շարքում. նա ամբողջապէս ներկած է մէկ երկրի՝ Ռումանիայի հայ դաղութին, եւ սրա մէջ է նրա մասնաւոր արժէքը: Մի շարք ուսումնասիրութիւններով, լուրերով եւ տարեկան տեսութիւններով շօշափւած են ուսմանահայ կեանքի այլազան կողմերը: Այդ նիւթի խտացումից պարզւում է ուսմանահայ դաղութի անցեալ եւ ներկայ դէմքը: Պարզւում է եւ մի ուրիշ հանգամանք. «Շատ քիչ ժողովուրդներ այնքան գուրգուրանքով իրենց դիրկն են բացած մեզ որքան Ռումէնը», գրում է տարեգրքի խմբագիր Յ. Ճ. Սիրունին: Եւ, յիշաւի, Ռումանիայում հայը զգում է իրեն իր տանը: Նա չատ բան է ստանում Ռումանիայից եւ իր հերթին շատ բան էլ տալիս է: «Այսօրւան բովանդակ Մեռ Ռումանիան ծծած է մեր քրտինքը. Մոլտովան ու Պուրովիան ու Թրանսիլւանիան, եւ նաեւ Մունթէնիան ու Տոպրուճան կը կրեն մեր տքնութեանց հետքերը»:

Մեզ համար առանձնապէս հետաքրքրական է տարեգրքի «Սերմեր Օտար Հոգի վրա» բաժինը, ուր ներկայացւած են մի շարք հայեր, որոնք մեծ դեր են կատարել կամ այսօր էլ կատարում են համառումանական կեանքում: Առաջինը դրանց մէջ Դրիգոր Պըլըզլիւսն է՝ ծնւած 1840թ. Եաշում, մեռած 1912թ.: Յայտնի փաստարան ու պետական գործիչ, որ 1888թ. ընտրեց խորհրդարանի երեսփոխան, 1892ին՝ ծերակուտական եւ 1894ին՝ անդամ երկրի բարձրագոյն դատական մարմնի՝ վճռարեկատեանի: Այս վերջին պաշտօնը նա վարեց 14 տարի եւ թանկագին ծառայութիւններ մատուցեց ումէն օրէնսդրութեան: Միաժամանակ Պըլըզլիւսն քաջ հայադէտ էր եւ գրաւում էր հայ բանասիրութեամբ: Նրա ջանքերով էր, որ Պետերբուրգում հրատարակեց Մինաս դպիր Թոխաթեցիի պատմական քերթւածը մոլտաւահայոց չարչարանքների մասին Սթէֆան Վոտա իշխանի

ձեռքով 1551ին: Պլյուզլիուն ռումաներէն էլ թարգմանեց ու հրատարակեց այդ ողբը: Նաեւ մեծ ջանք թափեց ապացուցանելու հայերի դերը ռումանական հռչակաւոր Սրճէշ վանքի կառուցման գործում: Տարեգրքի մէջ տրւած է եւ Պլյուզլուի յառաջաբանը Մինաս դպիր Թոխաթեցիի ռումաներէն հրատարակութեան — ջերմ ոգիով եւ առողջ հայրենասիրութեամբ գրւած մի ուսումնասիրութիւն, որ պատիւ է բերում հեղինակին:

Յաջորդ «սերմը օտար հողի վրա» կարապետ Խարայիկեանուն է, որ «մեծ քննադատ»ի համբաւ է վայելում ռումէն գրականութեան մէջ: Ծնւել է 1871թ. Մոլտովայի Թէքուշ նահանգում: 1906ից աշխատակից ու ղեկավար է «Վիացա Ռոմէնէսքը» կարեւորագոյն գրական ամսագրի: 1912ից մինչեւ այժմ վարում է Եաշի համալսարանի նորագոյն գրականութեան դասախօսի պաշտօնը: Ունի մի շարք գրական-քննադատական հատորներ՝ «Քննադատական Ոգի» (1908), «Դէմքեր ու Հոսանքներ» (1909), «Նշմարներ ու Տպաւորութիւններ» (1920), «Ռումէն եւ Օտար Գրագէտներ» (1926), «Գրական Ուսումնասիրութիւններ» (1930), «Կեանքը Դիտելէն» (1930):

Հայ «սերմ» է եւ ռումէն միակ փիլիսոփան՝ Վախիլէ Քանթան (1845—1882), որ միաժամանակ եղել է եւ խոշոր պետական գործիչ — խորհրդարանի անդամ, նախարար: Իբրեւ փիլիսոփա, Քանթան դտնւել է Օգիւստ Կոնտի, Սպենսէրի, Բիւխների եւ, առհասարակ, դրական-նիւթապաշտ փիլիսոփայութեան ազդեցութեան տակ, սակայն, աշխատել է ստեղծել ինքնուրոյն փիլիսոփայական ուսմունք: Իր տիեզերական ալիքների դրութեան մէջ Քանթան փորձում է համադրել տիեզերական երեւոյթները՝ հաստատելով բարձրացման եւ անկման շարժումների գոյութիւնը: Ունի դիտական-փիլիսոփայական եւ՝ քաղաքական-իրաւաբանական հատորներ, որոնց մէջ ամենակարեւորներն են «Տիեզերական Թրթռացման տեսութիւնը», «Տեսակաների ծագումը», «Քնադանցութեան հիմքերը» եւ այլն:

Որոշ վերապահութեամբ, հայածին ռումէնների շարքն է դասուում եւ Ռումանիայի մեծ բանաստեղծ Միխայիլ Էմիլեսուլու (1850—1889): Ռումանացիներն իրենք, ինչպէս Եորդան, պնդում են, որ Էմիլեսուլուն ծագումով ռումէն էր: Սիրունին փորձում է ապացուցանել Էմիլեսուլուի հայկական ծագումը: Տարեգրքում առաջ են բերւած Էմիլեսուլուի 15 կտոր քերթածներ՝ Յ. Ժ. Սիրունիի թարգմանութեամբ:

«Հայ սերմ» է եւ համեմատաբար լայն հայ շրջաններին ծանօթ Գրիգոր Թրանսֆու Նաշը (ծն. 1873թ.) — փաստաբան, ուսուցչապետ, լրագրող, քաղաքական ու պետական գործիչ, խորհրդարանի երեսփոխան, նախարար: Եւ նաեւ գործօն տնդամ ուսմանահայ գաղութի, որ մեծապէս նպաստեց Ռումանիայի հայ թեմի կազմակերպութեան գործին:

Վերջապէս, տարեգրքի վերջին «հայ սերմը»՝ Իոն Փէքրէսֆու (1851—1932) — ուսմէն բեմի մեծագոյն դերասաններից մէկը, «ուսմէն թատրոնի իշխանը», թատերադեր Պաուլ Պրոդայի բնորոշմամբ՝ «Բուքրէշի ազգային թատրոնի սիւններից մէկը»:

Մասնաւոր հետաքրքրութիւն է ներկայացնում եւ «Արագ»ի «Հայ հետեքը Ռումէն երկրի մէջ», ուր ներկայացւած են Նիֆուլա Նոռա, Պոկտան Հաթդէու եւ Կէորկէ հայոց պատմութեամբ եւ մշակոյթով զբաղող ուսմէն գիտնականները եւ իրենց գործերը: Առաջ է բերւած նաեւ Հաթդէուի մէկ յօդւածը Արճէշի վանքի մասին: Հետաքրքրական է եւ «հայ արեւստի պրպտիչ» Կ. Պալշի «Հայ եւ վրացական ազդեցութիւններ ուսմէն ճարտարապետութեան վրա» պատկերազարդ ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը, որ գետեղւած է տարեգրքում:

Այնուհետեւ «Ռումանահայ քրոնիկոն» բաժնում առաջ է բերւած ուսմանահայ անցեալի ժամանակագրութիւնը 897—1600 թւականը, ուր ուսմանահայ գաղութի պատմութեան վերաբերւող կարեւոր տեղեկութիւններ են հաւաքւած:

Տարեգրքի մնացած մասը — 173—272 էջ — նւերւած է ընդհանուր եւ ուսմանահայ կեանքի առօրեային — մանրամասն պատմութիւնը, թէ ինչպէս հիմնեցաւ ուսմանահայ թեմը, առաջ են բերւած բոլոր պաշտօնական վաւերագրերը, հայ մշակոյթի տօնը, տարեգարձներ, տարւայ մահեր, թեմն եւ իր համայնքները — մի խօսքով, ուսմանահայ կեանքը իր պէսպէս կողմերով:

Այսքանն ինքնին արդէն բաւական է ցոյց տալու համար, որ օգտակար եւ քաջալերանքի արժանի գործ է «Արագ»ի կատարածը: Պէտք է մաղթել, որ նաեւ յաջորդ տարիներ «Արագը» ընթանայ նոյն ուղիով՝ աւելի եւ աւելի լայն ընդգլկելով ուսմանահայ կեանքը: Մասնաւորապէս փափաքելի է, որ ուշագրութիւն դարձի եւ ուսմանահայ գաղութի տնտեսական վիճակին:

Պէտք է մաղթել նոյնպէս, որ «Արագ»ի օրինակը վարակիչ դառնայ եւ մեր միւս գաղութների համար: Այդ ձեւով կարելի է լինի առատ նիւթ համախմբել արտասահմանի հայութեան պատմութեան եւ մշակոյթի մասին:

Ս. Վ.